

системной научной работы, отражающей современный уровень в области славистики и культурологии.

Труд Н. Верещагиной – действительно талантливое выражение длительной исследовательской любви к духовному и материальному наследию Киевской Руси. Книга является основой новых научных проектов по изучению православной культуры. Она с успехом может быть использована в университетских семинарах по православной книжности, агиологии, агиографии, иконографии и церковной архитектуре.

Димитр Кенанов

ЕПОХА ВОЛОДИМИРА – ЯРОСЛАВА У СВІТЛІ ДАНИХ ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

[Рец.: Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. К., 2012, 232 с., ил.]

В історії Київської Русі останні роки правління Володимира, як і прихід до влади в Києві Ярослава, через брак джерел і на сьогодні залишаються мало дослідженими, а ціла низка питань – не вирішеними. Тому залучення до досліджень нових джерел, тим більше писемних, вже саме по собі заслуговує на увагу. Власне таке завдання, з-поміж іншого, і покликана виконати монографія Н. Нікітенко та В. Корнієнка “Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания”, яка є результатом багаторічного дослідження Києво-Софійського собору її авторами. З іншого боку, ця праця є своєрідним узагальненням дискусії, що особливо активно розгорнулася після відзначення в 2011 р. на міжнародному (за рішенням ЮНЕСКО) та загальнодержавному (за Указом Президента України) рівнях 1000-річчя заснування Софії Київської. На сьогодні В. Корнієнком вже досліджено понад 7 тисяч графіті собору, що й зумовлює потребу їх комплексного узагальнення та історичного осмислення.

Одразу варто відмітити, що в монографії застосовано комплексний міждисциплінарний підхід, що дозволив авторам поєднати в концептуально цілісному дослідженні літературні, мистецькі та епіграфічні пам’ятки. Багатоаспектна джерельна значимість архітектурно-мистецьких пам’яток, зокрема для істориків Київської Русі, ще недостатньо усвідомлена науковцями. Проте саме в таких автентичних джерелах, як графіті, можна вбачати нові перспективні шляхи вивчення вітчизняної історії та культури. Великим позитивом монографії є і значний за обсягом ілюстративний матеріал.

Книга складається зі вступу, 5 розділів та висновків. Власне перший розділ “Концепція нового датування Софійського собору: джерела, коментарі, висновки” (с. 5–51) вводить у проблему залучення найдавніших графіті до її широкого і фундаментального дослідження. Аналізуючи джерела, автори насамперед звертаються до давньоруських літописів, як основних джерел з історії Русі. Як відомо, останні містять суперечливу інформацію, подаючи заснування собору під різними датами: 1017 (Новгородський І літопис) і 1037 (Повість временних літ, далі – ПВЛ) рр. Власне, виключно навколо цих двох дат донедавна й велась дискусія щодо зазначеної проблеми. Проте, як відомо, жоден літопис не дійшов до нас у протографі. Найбільш ранній список ПВЛ (Лаврентіївський) датується 1377 р. Тому цілком слушно постає питання, яке ставлять і автори монографії: наскільки історично достовірними є відомості літописів? Адже, ще О. Шахматов відмічав їх політичну заангажованість і тенденційність¹.

Н. Нікітенко та В. Корнієнко слушно вказують, що обидні дати не відповідають і контексту історії Русі часів князювання Ярослава. Так, дата 1017 р. не може бути прийнятною через те, що на цей час припадає спершу боротьба за Київ між Володимировичами, а згодом – до 1026 р. – між Ярославом і Мстиславом Чернігівським, на що витрачались значні матеріальні і людські ресурси (с. 8). Дата ж 1037 р. є панегіричною і підсумковою щодо всієї будівельної діяльності Ярослава (с. 8–9)². Таким чином, за висновками авторів: “Для Ярослава, що прийшов сюди (в Київ – О. М.) із Новгорода, важливим було заявити про себе як про легітимного київського правителя, найдостойнішого наступника хрестителя Русі Володимира. Тому найважливішим діянням Ярослава в літописах названо зведення Софії Київської – головної святині Русі” (с. 13)³.

З інших давньоруських джерел у монографії розбирається текст “Слова про Закон і Благодать” Київського митрополита Іларіона (с. 13–16). Першим, хто вказав на інформацію “Слова” Іларіона про причетність Володимира до створення Софійського собору, був Д. Айналов⁴, думку якого в низці численних публікацій розвинула дослідниця Софійського

¹ Див.: Шахматов А. А. Повесть временных лет. Пг., 1916, т. 1, с. XVI.

² До такого ж висновку приходять і опоненти концепції. Див.: Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. К., 1998, с. 14–16, 148.

³ Пор.: Гордієнко Д. С. Легітимація великокнязівської влади в храмовій архітектурі Русі // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Зб. наук. праць за матер. II давньоруських істор.-філос. читань “Філософські ідеї в культурі Київської Русі” (Полтава, 10 червня 2009 р.). Полтава, 2009, с. 67–79.

⁴ Див.: Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. [Пг.], 1917, с. 35–36.

собору Н. Нікітенко⁵. За її висновками “Слово” було проголошено на Кіріопасху 25 березня 1022 р., що відображено і в згадуванні Кіріопасхи під 1022 р. в одному з датованих графіті собору (с. 94–95). Це дає змогу авторам стверджувати, що і Софія Київська була збудована і функціонувала вже до 1022 р. (с. 16).

Важливим джерелом до історії Русі кінця X – початку XI ст. є латиномовна німецька хроніка Тітмара Мерзебурзького (с. 16–21), в якій у контексті розповіді про взяття Києва влітку 1018 р. військами польського князя Болеслава Хороброго і його зятя Святополка Володимировича згадується Софійський монастир, що потерпів від пожежі в попередньому 1017 р. Це повідомлення хроніста вже давно викликало дискусію, яку в сучасній історіографії актуалізував авторитетний польський історик А. Поппе⁶. Дискусія зводиться до того, про яку саме Софію писав Тітмар: дерев’яну чи кам’яну, і чи про одну й ту саму до і після пожежі, від якої постраждав згадуваний ним “монастир Святої Софії”, який А. Поппе довільно тлумачить як “храм Святої Софії”. “Підлаштовуючи” таким чином текст хроніки до власної концепції заснування кам’яного Софійського собору в 1037 р., А. Поппе визначає згаданий Тітмаром Софійський монастир як невідомий за джерелами дерев’яний храм Софії, який буцімто згорів у 1017 р.

Автори монографії, справедливо вказуючи на необхідність адекватного прочитання цього пасажу хроніки, звертають увагу на різні варіанти перекладу його з латини, починаючи з опублікованого в XIX ст., і завершуючи сучасними. Хоча нині більшість перекладів слідує за А. Поппе, однак сучасний український історик Д. Гордієнко, пропонуючи власний варіант, підтверджує коректність прочитання цього тексту в публікації XIX ст. (с. 17). На жаль, Н. Нікітенко і В. Корнієнко не залучають переклад відомого знавця середньовічної латини О. Скржинської, наведений у монографії С. Висоцького⁷. Згадана дослідниця пропонує варіант, який є фактично ідентичним російськомовному перекладу, опублікованому

⁵ Див., наприклад: *Никитенко Н.Н.* “Слово” Іларіона і датировка Софии Киевской // Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура / Сб. науч. трудов. К., 1991, с. 51–57; *Никитенко Н. М.* Коли і де Іларіон виголосив своє “Слово”? // Могиланські читання 2001 року: Збірник наукових праць. К., 2002, с. 134–139; *Никитенко Н.М.* Датування “Слова” митрополита Іларіона в контексті новітніх досліджень Софії Київської // Студії з архівної справи і документознавства, 2010, т. 18, с. 125–134.

⁶ *Поппе А.* Заснування Софії Київської // УДЖ, 1965, № 9, с. 97–104.

⁷ Див.: *Висоцький С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). К., 1976, с. 248, прим. 145.

в XIX ст.⁸, з яким перегукується й переклад Д. Гордієнка⁹. Відтак, Н. Нікітенко і В. Корнієнко цілком слушно доводять, що “Тітмар, згадуючи під 1017–1018 рр. кафедральний Софійський монастир в Києві, підтверджує існування в ньому саме тієї Софії, яка збереглась донині” (с. 20).

Далі автори, окреслюючи коло давньоруських писемних джерел з цієї проблеми, вводять до нього епіграфічний матеріал й уперше зіставляють його з ретельно проаналізованими ними даними давніх Місяцесловів про дні освячень Софії Київської (4 листопада і 11 травня). Оскільки найдавніші графіті собору, насамперед датовані, містять дати 1018/1021 і 1019 рр., вони перекреслюють обидві літописні дати. Постановлення недільних днів освячень собору 4 листопада і 11 травня в хронологічний ряд другого десятиріччя XI ст. дало можливість Н. Нікітенко і В. Корнієнку точно визначити час створення Софії: 4 листопада 1011 р. (освячення фундаментів) – 11 травня 1018 р. (освячення престолу) (с. 21–29). Тобто, собор виник наприкінці княжіння Володимира (пом. 1015 р.) – в перший період київського правління Ярослава (1017 – літо 1018 р.). Відтак, обидві дати складають повний чин освячення храму.

Автори монографії досить влучно помічають, що дні освячень Софії Київської майже співпадають з днями закладення і освячення Константинополя (8 листопада 324 р. і 11 травня 330 р.). Вказують автори і на термін будівництва в 7 років, що відповідає біблійній традиції зведення храму Соломона. Зв’язок із сакральним єрусалимським взірцем маніфестує посвятний напис Софії Київської. Можна цілком погодитись з авторами в тому, що все це мало концептуальний ідеологічний зміст, оскільки вказувало на ідейну концепцію Києва як “Нового Єрусалима” християнської Русі (с. 30–31). В ті часи християнізація слов’янських держав, в тому числі й Русі, осмислювалась у контексті ідеї перенесення святості з Константинополя – Нового Єрусалима християнського світу і супроводжувалась побудовою відповідних “сакральних ландшафтів” міст і монастирських комплексів. Канонічній єрусалимській ідеї традиційно підпорядковувалась архітектурно-декоративна програма східнохристиянських храмів¹⁰. Тобто, автори переконливо вбачають у зовсім не випадковому часі створення Софії,

⁸ Пор.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отдел II. Известия очевидцев, современников и иностранных писателей. К., 1874, с. 1.

⁹ Гордієнко Д. С. Тітмар Мерзебурзький про Софію Київську: джерелознавчий аналіз. Доповідь на VI Міжнародних Софійських читаннях “Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання”. Київ, 26–27 травня 2011 р. ”

¹⁰ Див.: Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств / Ред.-сост. А.М. Лидов. М., 2009.

її художньому вирішенні, іконічне втілення єрусалимського взірця, опосередкованого саме Царгородом.

Цілком логічно і аргументовано автори залучають до дослідження й пізніші джерела (с. 41–50), які вказують на те, що “традиція пов’язувати заснування Софії з епохою Володимира побутувала в Києві протягом століть” (с. 41). Автори акцентують той факт, що 1011 р. як дата заснування собору визнавався в Україні до кінця XVIII ст., адже саме цей рік вказують тогочасні статистичні Описи Київського намісництва і “лише після 1797 р., з утворенням Київської губернії, тут офіційно утверджується “хрестоматійна” літописна дата 1037 р.”, що було результатом великодержавної уніфікації й узгодження українських офіційних дат з російськими (с. 42). Цей факт заслуговує особливої уваги, адже він може дати нові результати і в уточненні інших дат української історії.

З ранньомодерних джерел Н. Нікітенко та В. Корнієнко залучають до дослідження дані авторів кінця XVI ст. Так, Мартин Груневег – львівський купець, німець за походженням, у записі під 1584 р. прямо пише, що Києво-Софійський собор був збудований Володимиром (с. 43); таку саму інформацію під 1594 р. подає посол німецького імператора Ерїх Лясота (с. 44). Суголосне цим джерелам щодо князя-будівничого собору і донесення невідомого автора в Римську курію “про руську релігію, русинів і руських єпископів” з Таємного Ватиканського архіву, перекладене і прокоментоване Н. Сінкевич (с. 45).

На особливу увагу заслуговує ктиторийський напис митрополита Петра Могили (с. 45–50), що був розміщений на чотирьох попружних арках купола собору. Напис, виконаний у 1634 р., містив пряму дату закладення собору – 1011 р., але будівничим храму називав Ярослава. Зрозуміло, що джерело інформації Петра Могили на сьогодні є загадковим і суто гіпотетичним, хоча ясно, що воно було авторитетним і значимим для митрополита, який поставив цю дату в найбільш відповідальному офіційному написі. Важливим є те, що науково визначений авторами монографії рік заснування Софії повністю співпав з вказаним у написі Могили.

Таким чином, ціла низка джерел або містить дані, що дають змогу пов’язувати час виникнення Софійського собору з добою князя Володимира Великого, або містять пряму інформацію про закладення чи навіть будівництво ним Софії. Жодне з цих джерел, які, поза сумнівами, мають власну цінність і взаємно підтверджують одне одного, не може бути проігнорованим.

Дуже важливим є звернення до невербальних джерел. Ідеться про аналіз архітектурних форм та живопису собору, перші результати якого,

опубліковані ще чверть століття тому, покладені в основу концепції Н. Нікітенко¹¹ (с. 31–37). Так, в архітектурній композиції чітко прослідковується зміна конкретних форм храму, наприклад, у закритті входу в північну вежу, вбудові в уже зведений за Володимира храм княжої усипальні Ярослава, що обумовлено зміною замовника храму. Так само живопис собору прославляє не Ярослава і його дружину Ірину, а подружжя Володимира й Анни – хрестителів Русі і замовників собору. Ось чому “на княжому портреті представлена сім’я Володимира і Анни, а на фресках веж – укладення наприкінці X ст. в Константинополі їх династичного шлюбу (заручин), що поклав початок хрещенню Русі” (с. 35).

Вже Д. Айналов висловлював думку, що Софійський собор будували ті самі майстри, що і Десятинну церкву¹². Цю думку розвивають Н. Нікітенко та В. Корнієнко, залучаючи до дослідження лабораторні аналізи складу фрескової штукатурки і поливних плит підлог обох храмів, що є цілком ідентичними (с. 37). Близькість у часі побудови обох храмів підтверджується і стилем їх монументального живопису (с. 38).

Самому розгляду графіті як найбільш достовірного джерела до історії створення собору передую розділ “Методика дослідження графіті на фресках Софії Київської” (с. 52–80). Автори передусім зазначають головне. По-перше, графіті досліджуються не вибірково, як це робили раніше, а фронтально, тобто на поверхні стіни вивчаються всі написи поспіль, що дозволило виявити таку кількість раніше не прочитаних графіті. По-друге, застосовано комплексний підхід. Тобто графіті вивчаються не самі по собі, а в історичному контексті, з урахуванням обрядності, функціонального призначення приміщень, в яких вони виникли, змістів сюжетів, на яких вони написані. Не секрет, що сьогодні в Росії здебільшого сповідується лінгвістичний підхід до вивчення графіті. Він, безумовно, дуже важливий, і автори монографії також його застосовують, але не підходять до проблеми так однобоко, адже графіті – це писемні пам’ятки, залишені людьми, які жили в певну історичну добу, і цю добу вони відображають. Автори монографії й поставили собі за мету відтворити певну історичну ситуацію, яка “продиктувала” ці записи.

¹¹ Див.: *Никитенко Н.Н.* Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры: Новые открытия. 1986. Л., 1987, с. 237–244.; *Никитенко Н.Н.* К иконографической программе однофигурных фресок Софийского собора в Киеве // ВВ, 1987, т. 48, с. 101–107; *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. К., 1999.

¹² Див.: *Айналов Д.В.* Вказ. праця, с. 38.

У монографії аргументовано доводиться необхідність вивчення графіті за фотографіями з обов'язковим і постійним зверненням до оригіналу, на чому свого часу наголошував і С. Висоцький¹³. Однак саме ця вимога часто ігнорується деякими дослідниками, особливо з когорти так званих опонентів концепції, які на дослідженнях лише фотокопій намагаються спростувати дослідження оригіналу¹⁴. Такий підхід, як слушно наголошують Н. Нікітенко та В. Корнієнко, зручний “для свідомого і несвідомого “підтягування” прочитання напису під власні погляди і висновки дослідника”; автори підкреслюють, що “такий підхід до вивчення графіті призводить до дискредитації епіграфіки як наукової дисципліни” (с. 80).

Цікавим видається типологізація графіті за інструментом, яким вони прорізані, серед яких виділені голки, ножі та писала (с. 59–63). В цьому аспекті важливим є висновок дослідників, що в деяких випадках характер написання літер зумовлюється “не особливостями написання літер у певний період, а лише специфікою виконання напису ножем” (с. 61), що, зазвичай, у подібних дослідженнях не враховується. Загалом хронологія написів у дослідженні встановлюється за цілою низкою факторів, що методично розроблено А. Залізняком для новгородських грамот, однак з урахуванням “південноруських”¹⁵ реалій. Хоча загальна кількість виявлених графіті – понад 7 тисяч дає змогу на цій основі виробити власну – київську палеографічну хронологічну шкалу.

Однак, варто наголосити, що у проблемі датування спорудження собору важливими є саме датовані (!) графіті, які й виділяють в окремий розділ “Найдавніші датовані графіті” (с. 81–126) автори рецензованої книги. В цих написах містяться такі дати: 1018/1021 р.; 1019 р.; три написи з датами 1022 р., один з яких (с. 107–109), а також напис з датою 1023 р. (с. 109–111) в цій монографії опубліковані вперше; також 1028 р.; три написи з датами 1033 р.; напис з датою 1036 р., загалом – 11 дуже ранніх датованих графіті. Свого часу П. Толочко лише на підставі одного графіті, датованого

¹³ *Висоцький С.О.* Декілька зауважень до “нотаток про давні київські графіті” // *Археологія*, 1998, № 3, с. 133.

¹⁴ Див., напр.: *Бобровський Т.А.* Бреши в корпусе (Заметки о монографии В.В. Корниенко “Корпус графити Софии Киевской”) // *Ruthenica*, 2010, т. IX, с. 115. Варто також зауважити, що В.В. Корнієнком проаналізовані всі закиди критика: Корнієнко В.В. Об’єктивна критика чи химери кривого дзеркала? (з приводу „епіграфічних нотаток” Т. Бобровського) // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. К, 2011, число 19, с. 280–299.

¹⁵ Правильніше було б казати “центральноноруських”, адже культурний центр Русі (і довгий час політичний) був у Києві. Термін “південноруський” є наслідком ще імперської історіографії, в якій, цілком логічно українські терени були “юго-западним краєм”.

С. Висоцьким 1030 р., стверджував, що цей напис “не залишає жодного сумніву в тому, що Софія була заснована задовго до 1037 року”. Цей висновок вчений підкріплював і графіті 1042 р., що також “заслуговує на особливу увагу. Адже з 1037 р. минуло лише п’ять років. За цей короткий час Софія не могла бути збудована і опоряджена фресковим розписом. Тимчасом напис 1042 р. знаходиться на фресковій штукатурці”¹⁶. Продовжуючи логіку вченого, на основі графіті 1018/1021, можна стверджувати, що і дата 1017 р. також не може бути прийнятною.

Повертаючись до рецензованої монографії, варто відмітити, що особливий інтерес викликають розділи 4 і 5. Розділ 4: “Історичний контекст найдавніших датованих графіті” є чи не першим монографічним дослідженням епіграфіки в історичному контексті. Таким чином, робиться спроба використання епіграфічного матеріалу як самостійного історичного джерела, який, як правило, в історичних дослідженнях використовується в якості ілюстративного матеріалу до тих чи інших подій. У цьому плані заслуговує на увагу початкова теза розділу, що “найдавніші датовані графіті Софії Київської, в тому числі і ті, що являють собою одну лише дату, не спонтанні, вони зовсім не існують “поза контекстом”...” (с. 127), що часто не враховується при аналізі цієї групи епіграфічних джерел.

Вписуючи дати в історичний контекст, автори пропонують розглядати, наприклад, дату 1018/1021 р. як позначення першої Євхаристії, відправленої у соборі, отже, у датуванні графіті віддають перевагу саме 1018 р. (с. 129–130). Запис 1019 р. символізує утвердження Ярослава Володимировича на київському столі (с. 131). Цікавим видається спостереження дослідників, що обидва написи: 1019 і 1054 р. – початку і кінця правління Ярослава продряпані поруч (с. 136), на одному і тому самому зображенні св. Пантелеймона, що вказує на їх взаємопов’язаність. Викликає інтерес інтерпретація авторами дат 1022, 1033 та 1036 р. як есхатологічних (с. 140–153), відтак на Русі, як і загалом у всьому християнському світі, ідеї кінця світу були поширеними вже в кінці X – на початку XI ст. Більш того, присутність дат 1033 та 1036 рр. вказує на розробку в Русі своєрідного “есхатологічного календаря” (с. 150–156). Те саме можна сказати і про сакральну нумерологію, яка, за висновками авторів, не просто закодована в цих датованих графіті, але нею сповнена вся культура українського, як і загалом європейського середньовіччя. Однак досить спірною є прив’язаність дати 1023 р. до намагання Мстислава Чернігівського

¹⁶ Толочко П.П. До історії будівництва “Города Ярослава” та Софії Київської // Археологія, 1969, т. XXII, с. 202.

захопити Київ, а 1028 р. – до смерті брата княгині Анни імператора Константина VIII (с. 136–140). Втім, як би там не було, треба визнати, що автори подають свої аргументовані пояснення, які, звісно, в цьому випадку можуть бути лише гіпотетичними.

Щодо авторства більшості графіті, то Н. Нікітенко та В. Корнієнко вважають ними софійських книжників (с. 158). Враховуючи лише перші кроки поширення письменності на Русі на початку XI ст., з цим висновком можна цілком погодитись. Головний же висновок дослідників наприкінці цього розділу полягає в тому, що наявність 11 ранніх датованих графіті надійно підтверджує можливість визначати час зведення собору 1011–1018 рр. (с. 159). Втім, саме такої дати графіті, зрозуміло, не дають. Вони лише підтверджують, що станом на 1018 р. собор був споруджений і повністю розписаний.

За старою істиною, історію творять люди. Як правило, графіті історично безособові, абстрактні. Тому особливо цікавим видається останній 5-й розділ книги: “Найдавніші графіті, що датуються за згаданими в них історичними особами” (с. 160–208). Серед них виділяються 1) графіті “групи Олісави” (с. 160–188) та 2) графіті отроків Костянтина Добрича (с. 188–208).

До першої групи належить 7+1 примикаюче до неї графіті, що знаходяться на північних (“жіночих”) хорах собору. У чільному в цій групі графіті названа княгиня Єлизавета (Олісави), яка невідома з інших джерел. За палеографією автори датують написи першою половиною XI ст. (с. 167). Частина написів була опублікована С. Висоцьким, який пов’язував їх появу з матір’ю Святополка II Ізяславича і датував графіті часом до 1107 р., хоча і відмічав архаїчність напису¹⁷. Цей висновок призвів до історіографічних курйозів, що виникли з ідентифікацією дружини батька Святополка II Гертруди з Олісавою графіті, призвівши до появи міфічної Олісави-Гертруди¹⁸.

Н. Нікітенко та В. Корнієнко цілком доказово обґрунтовують належність цієї групи графіті до Олісави – матері Святополка I, що був великим київським князем у 1018–1019 рр.: “Олісави – це та красуня “грекиня”, розстрижена Святославом Ігоровичем монахиня, першим чоловіком якої був убитий Володимиром в 980 р. його старший брат Ярополк” (с. 174–175), а також це та мачуха (noverca) Ярослава, яку згадує Тітмар Мерзебурзький (с. 178). Однак вельми гіпотетичною є думка

¹⁷ Див.: *Висоцький С.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966, с. 79–81.

¹⁸ Див., напр.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006, с. 310–311.

авторів, що мати і дружина Святополка були репресовані Ярославом (с. 181). Можна лише припустити, що вони або були знищені фізично, або пострижені в черниці. Хитким виглядає й припущення, що Якун (згаданий у графіті) був начальником княжої охорони, а Ставрон – дворецьким-мажордомом (с. 187).

Не менш цікавою є група графіті отроків Костянтина Добринича, до якої належить 5 графіті собору, три з яких було виявлені ще С. Висоцьким, який, власне, й ідентифікував їх авторство з отроками Костянтина Добринича¹⁹. Два інших графіті, виявлені В. Корнієнком, у цій монографії публікуються вперше: “Безуи писал” (с. 194–195), “Я грешник, называемый отроком Добрыничевым” (с. 197–198). За палеографічними ознаками графіті датуються XI – першою половиною XII ст. Враховуючи, що Костянтин Добринич потрапив в опалу до Ярослава восени 1019 р., автори монографії датують графіті його отроків-дружинників кінцем літа – початком осені того ж року (с. 204) і пов’язують їх появу в Києві з участю новгородців у виправі Ярослава проти Святополка влітку 1019 р.

Перспективним щодо політичної історії Русі є висновок авторів, що репресії Ярослава проти Костянтина було зумовлені тим, що останній як близький родич Рюриковичів, відігравши вагомий роль у взятті Ярославом Києва, прагнув здобути собі і своїм нащадкам новгородське правління (с. 207). Однак, важливість цих написів зумовлюється не лише уточненням політичних подій періоду утвердження Ярослава на київському столі. Завдяки іменам, що містяться в графіті, останні стають важливим джерелом для давньоруської ономастики, в якій вони ще мають бути осмислені.

Варто зазначити, що крім основного завдання – датування спорудження Кисво-Софійського собору за даними графіті, в монографії вирішується низка інших дискусійних питань. Наприклад, образи дияконис у центральному вівтарі, появу яких інколи відносять до середини XI ст.²⁰, на основі графіті з датою 1018/1021 р. можна впевнено датувати періодом кінця другого десятиліття XI ст. На основі ряду графіті персоніфіковано і низку невідомих святих, зображених на фресках собору, як, наприклад, такого рідкісного персонажа, як св. Ефіоп, образ якого не зустрічається в пантеоні святих інших храмів (с. 200).

¹⁹ *Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...*, с. 45–47.

²⁰ Див.: *История русского искусства. Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века.* М., 2007, с. 193–194

Зрозуміло, що монографія Н. Нікітенко та В. Корнієнка, як всяка новаторська праця, містить певні спірні моменти, її деякі висновки є дискусійними, як, наприклад, той, що Ярослав при хрещенні отримав молитовне ім'я “Пантелеймон” (с. 133–135). Однак, щоб спростувати гіпотези авторів, необхідно спростувати всю систему доказів, що обґрунтовуються в книзі, а ця система досить струнка, взаємопов'язана і конструктивна. Серед недоліків монографії можна назвати відсутність пояснення причин такої популярності написання графіті при існуючій забороні це робити, до того ж, часто самими служителями культу і представниками владної верхівки, тобто тими, хто мав би забезпечити “недоторканність” софійських стін. Однак, як відомо, наука розвивається в дискусіях, що відкривають перед нею нові обрії.

Таким чином, у монографії Н. Нікітенко та В. Корнієнка “Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания” читачеві пропонується новий погляд на цілий комплекс явищ давньоруської історії, християнської культури взагалі і киево-руської культури зокрема, на особливості місцевої рецепції універсальних образів і понять. Підкуповують панорамне бачення авторами монографії досліджуваної проблеми, їхня наукова ерудиція, глибоке знання пам'ятки, оригінальність, евристичність і креативність мислення. Співавтори зовсім не применшують ролі Ярослава у спорудженні собору, як це їм закидає дехто з опонентів, а цілком заслужено повертають в історію Софії Київської її фундатора – хрестителя Русі князя Володимира Святого.

Олександр Маврін